

83.8/5703/
с 36

Сеңкібаев Сабыр Тәлиұлы

к

**Мағжан Жұмабаевтың
ұстаздық-тәлімдік ілімдері**

Оқу- әдістемелік құралы

44491

ВОЗРАСТНЕ ИЛИ ГРУПНЕ ПОСЛОВИ

ОЗНАЧЕНИЈА ИЛИ ПОСЛОВИ

Број	Име	Значење	Свој	Чуж
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14				
15				
16				
17				
18				
19				
20				
21				
22				
23				
24				
25				
26				
27				
28				
29				
30				
31				
32				
33				
34				
35				
36				
37				
38				
39				
40				
41				
42				
43				
44				
45				
46				
47				
48				
49				
50				
51				
52				
53				
54				
55				
56				
57				
58				
59				
60				
61				
62				
63				
64				
65				
66				
67				
68				
69				
70				
71				
72				
73				
74				
75				
76				
77				
78				
79				
80				
81				
82				
83				
84				
85				
86				
87				
88				
89				
90				
91				
92				
93				
94				
95				
96				
97				
98				
99				
100				

Handwritten signature: Сабыр Тәліұлы

Сендібаев Сабыр Тәліұлы

**Мағжан Жұмабаевтың
ұстаздық-тәлімдік ілімдері**

Оқу - әдістемелік құралы

Handwritten signature: Сабыр Тәліұлы

Көкшетау
2006 жыл

ББК 74:00
ӘӨЖ 37: 39 (091)
С-36

С-36. Сеңкібаев С.Т. Мағжан Жұмабаевтың ұстаздық-тәлімдік ілімдері: Жоғары оқу орындарының педагогика пәнінің оқытушылары мен студенттеріне (Мектеп мұғалімдерімен колледж оқытушыларына арналған оқу-әдістемелік құрал) - Көкшетау: Көкшетау университеті, 2006 -102 бет.

ISBN 9965-721-58-0

ББК 74:00

Пікір жазғандар:

Қалиев С.Қ. педагогика ғылымдарының докторы, профессор. Б.Алтынсарин атындағы ҚБА-ның – құрметті академигі.

Шайхеслямова Қ.О. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор. А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университетінің проректоры.

Көшенова Р.Н. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университетінің “Педагогика” кафедрасының меңгерушісі.

Еңбекте қазақ ұлттық педагогикасының негізін қалаушылардың бірі, М. Жұмабаевтың ұстаздық-тәлімдік ілімдерін бүгінгі жастарды тәрбиелеуде пайдаланудың жолдары мен мүмкіндіктері кеңінен қарастырылған. Еңбек жоғарғы оқу орындары мен колледж оқытушыларына, сондай - ақ студент жастарға арналған.

Педагогика кафедраларының оқытушылары мен тәрбие саласында еңбек ететін мамандарға пайдалануға болады

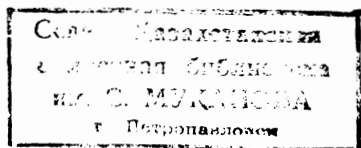
44491

Көкшетау Университетінің ғылыми кеңесінің шешімімен шығарылды (№ 2 хаттама 9 қараша 2006 жыл).

ISBN 9965-721-58-0

C $\frac{4303000000}{00(05)-06}$

©Сеңкібаев С.Т.
Көкшетау университеті, 2006

012

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	4
Мағжанды сүйемін	5
Кіріспе	6

1 М.Жұмабаевтың тәлімдік ой-пікірінің саяси-әлжуметтік және педагогикалық-психологиялық негіздері

1.1 М.Жұмабаевтың тәлімдік көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар.....	8
1.2 Мағжан Жұмабаевтың тәлімгерлік ой-пікірінің педагогикалық негіздері.....	25
1.3 М.Жұмабаевтың тәлімдік идеяларын сабақтан тыс жұмыстарда пайдалану.....	45

2 Оқу жүйесінде М.Жұмабаев шығармашылығын пайдаланудың кейбір жолдары

2.1 Мұғалімдер мен колледж оқытушыларына арналған “Мағжантану” курсының бағдарламасы.....	60
2.2 Мектеп және колледж оқушыларына арналған “Мағжантану” факультативтік курс бағдарламасы	64
2.3 “Мағжантану” арнаулы курс бағдарламасы негізінде жасалған сұрақ тапсырмалар	70
2.4 Сауалнама: “Мұғалім және құндылық бағдарлары”	71

3 М.Жұмабаев шығармашылығы негізінде оқушыларды Қазақстандық патриотизімге тәрбиелудің мүмкіндіктері

3.1 Мектеп оқушыларымен студенттерге арналған тәрбие сағатының үлгісі	74
3.2 “Мағжан тағылымдары”	79
3.3 Әдебиет сабағында Мағжан лирикасын өтудің үлгісі	85
3.4 Оқушыларға арналған деңгейлік тест сұрақтары.....	94
Қорытынды	96
Пайдаланған әдебиеттер тізімі	98

Қазақ әдебиеті мен педагогикасына үлкен үлес қосып, бар өмірін қазақ халқының игілігіне арнаған ғұламалардың бірі – Мағжан Жұмабаев. Осы орайда, ақиық ақын, ғұлама ұстаз М.Жұмабаевтың қазақ педагогикасынан алар орны да ерекше. Ол қазақтың халықтық педагогикасын ғылыми педагогикамен ұштастыра қарастырып, осы пән бойынша көптеген оқулықтар жазған. 1922 жылы жарық көрген “Педагогика” оқулығы бүкіл Орта Азия елдеріндегі үлкен жаңалық болды. Өкінішке орай, Сталиндік репрессия салдарынан М.Жұмабаев еңбектері ұзақ жылдар бойы ұрпақ игілігіне пайдаланылмады. Тек, еліміз егемендік алғаннан бері ғана Мағжан шығармашылығы кең көлемде зерттеле бастады. Оның өзінде ақынның педагогикалық мұрасы әлі күнге дейін толық зерттеліп біткен жоқ. М.Жұмабаевтың педагогикалық мұрасын зерттеуде өзіндік үлес қосып, оны республика көлеміне шығаруда Солтүстік Қазақстанның тумасы, шебер педагог, тәлімгер Сабыр Сеңкібаевтың үлесі мол. М.Жұмабаевтың 100 жылдығына байланысты республика көлемінде тұңғыш рет “Мағжан оқуларын” ұйымдастырып, ғұлама-ұстазды облыс, республика көлеміне көтерді. Одан бері талай мақалалар мен ғылыми баяндамалар жазып, республикалық, халықаралық конференцияларға қатысып, М.Жұмабаевтың ұстаздық, тәлімгерлік идеяларын көпшілікке ұсынды. Соның нәтижесінде, осыдан бірнеше жыл бұрын Сабырдың М.Жұмабаев туралы әдістемелік оқулық кітабы шықты. Оны мектеп ұжымдары жылы қабылдады. Осы еңбектерінің нәтижесінде С.Сеңкібаев “М.Жұмабаевтың тәлімдік мұраларын мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану жолдары” атты ғылыми зерттеу жұмысын жазып, педагогика ғылымдарының кандидаты атағын алды. Бұл жұмысқа Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясы үлкен баға берді. Осы ұсынып отырған еңбегінде де С.Сеңкібаев, М.Жұмабаевтың педагогикалық өмір жолын, оның тәлімгерлік идеяларын тартымды да, ғылымилықпен зерттеп, көпшілікке Мағжанның ұстаздық өмірінен мағлұмат береді. Жалпы, М.Жұмабаевтың “Педагогикасы” қазіргі қазақ мектебі мұғалімдер үшін таптырмайтын әдістемелік, тәрбиелік мәні зор еңбек.

Өкініштісі, көбісі бұл еңбекті оқыған емес. С.Сеңкібаев Мағжанның осы еңбегін өте терең зерттей келе, одан үлгі алып, оның ұстаздық идеяларын басшылыққа алу керектігін меңзейді. Мағжанның үйрену әлі кеш емес. Жұртшылыққа ұсынып отырған осынау еңбек қазақ педагогикасына қосылып отырған үлкен үлес болып табылады.

Әдістеме өзінің тарихнамасы мен көркемдік тіл құрылысымен

тартымды. Ұстаздар үшін өте пайдалы әдістемелік оқулық болып табылады. Мағжан педагогикасы ғасырлар бойы ұмытылмайды да, ескірмейді. Ендеше, С.Сенкібаевтың бұл еңбегі де ұзақ жылдар бойы педагогика саласында айрықша орында болары сөзсіз.

*Сергазы Қалиев,
педагогика ғылымдарының
докторы, профессор,
Ы.Алтынсарин атындағы ҚБА-ның құрметті академигі.*

Мағжанды сүйемін

Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін. Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы да – Абайдан. Таза әдебиет сарынына бой ұрғанда, маған “Абай” деген сөз – “Қазақ” деген сөзбен теңбе-тең түсетіндей кездері бар секілді. Абайды сүйюім үнемі ақылдан туған, сыннан туған сүйіс емес, кейде туған орта, кір жуып, кіндік кескен жерді сүйюмен пара-пар болатыны бар.

Бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып, Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан арқа қызын көріп – сезгендей боламын. Мағжан – мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның тегімен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басып озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Әдебиет әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін.

М. Әуезов.

Кіріспе.

Ұрпақтан ұрпаққа жалғасын табуға тиіс рухани құндылықтарды оқу-тәрбие жұмысында пайдалану қажеттілігі, Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында, “Қазақстан Республикасында мәдени-этникалық білім беру”, “Білім мазмұнын гуманитарландыру” тұжырымдамаларында, “Қазақстан Республикасы Орта білім стандарты” мен өзге де құжаттарында көрініс тапқан. Бұл мәселе Қазақстан Республикасы Елбасының да басты назарында. Осыған орай ұлы ойшылдардың сан ғасырлық тәлімдік ой-пікірлері мен олар туралы зерттеулерді мектептің оқу-тәрбие үрдісінде пайдалана білудің жолдары жан-жақты қарастырылуда.

Қазіргі кезеңде оқу жүйесіндегі негізгі мақсат-білімді, өмір сүруге бейім, іскер, өзіндік ой, талғамы бар, адамгершілігі мол, ұлтжанды, отансүйгіш азамат тәрбиелеу. Ал мұндай ұрпақ қалыптасу үшін, оны жалпы білім беретін орта мектепте азаматтық пен елжандылыққа, өз Отаны - Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу мен халық дәстүрлерін қастерлеуге үйретіп, тәрбиелеуіміз керек. Бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінде ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық, еңбек, дене, құқықтық, экономикалық, жыныстық тәрбие түрлерінің, сондай-ақ ұлтжандылық қасиет пен ұлтаралық сыйластыққа, іскерлік және ізгілік қарым-қатынасқа тәрбиелудің маңызы артып отыр. Білім беруді зайырландыру, ізгілендіру, оқыту сапасын арттыру - қазіргі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе.

Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық құрылымның өзгеруі, білім беру мазмұнына да жаңалықтар енгізуді қажетсінеді. Олай болса, ұлттық рухани ерекшеліктерді есепке ала отырып, Қазақстанның педагогика ғылымын, оның тарихын қайта қарау қажеттілігі туып отыр. Әр дәуірдегі ғалымдар мен ойшылдардың санғасырлық тәлімдік ой-пікірлері жөніндегі ғылыми-зерттеу жұмыстары баршылық. Мысал ретінде қазақ педагогикасы мен оның тарихын зерттеп, ұлттық мектеп пен педагогикаға үлес қосқан қазақ ғалымдары С.Сейфуллин, М.Әуезов, Х.Досмұхамедов, М.Шоқай, М.Тынышпаев, Н.Төреқұлов, Е.Бекмаханов, Қ.Жұбанов, С.Жиенбаев, С.Аманжолов, Н.Құлжанова, М.Жолдыбаев, Т.Шонанов, М. Жұмабаев, Ш.Әлжанов, Н.Сәбитов, Т.Тәжібаев, Ә.Сембаев, Қ.Бержанов, С.Мусин, А.Темірбеков, С.Қожахметов, М.Ғабдуллин, М.Мұқанов т.б. есімдерін

атауға болады. Сонымен бірге көптомдық қазақ тарихы және энциклопедиялық анықтамалар мен салалық түсіндірме сөздіктер түзілді. Яғни, қазақ азаматтары көптеген ғылым салаларында өз үлестерімен көріне білді. Еліміз егемендікке ие болғаннан бері жас ұрпақ тәрбиесі, оның оқуы мен білім алу мәселесі қоғамымыздың басты проблемаларының бірі болып саналуда. Ықылым заманынан бері ұрпақ тәрбиесі күн тәртібінен түспегені белгілі. Ерте дәуірде өмір сүріп, тәлім – тәрбие мәселелеріне айырықша көңіл бөліп, мәңгі ескірмейтін мәнді сөздерін болашақ ұрпаққа аманат етіп қалдырған ұлы бабаларымыздың нақылдары мен фәлсафалық ойлары қазір де өзекті. Олардың өлең-жырларындағы тәлімдік мәні зор – елжандылық, өз халқының салт дәстүрін сақтау, үлкенді сыйлау, патриоттық – батырлық туралы айтқан нақылдары бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде алар орны зор. Жас жеткіншектерді ұлтжандылыққа тәрбиелеуде бабалар дәстүрін ұлтымыздың ұлы ағартушылары А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин жалғастырса, кейіннен олардың тәлімдік ойларын А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, М. Сералин, Ж. Аймауытов, Ә. Бөкейханов, С. Көбеев, Ш. Құдайбердиев тағы басқа ғұламалар XX ғасыр басында қазақ мектебінің негізіне қабыстырды.

Өткен ғасырдың 30-жылдарында қазақтың ғылыми педагогикасының іргетасын қалауға үлес қосқандардың бірі - Мағжан Жұмабаев. Ол өз еңбектерінде қазақ педагогикасының дербес, өзіндік нақышы бар, бала тәрбиесінде ұлттық қағидалардың жетекші орын алатындығын көрсетті. Мағжан ұлттың ұлт, мемлекеттің мемлекет болып қалыптасуы үшін, ең бірінші керегі ұлт тілі мен ұлт мектебі болу керек екендігіне ерекше назар аударды. 1920-1930 жж. Мағжанның педагогика саласында көп еңбектенген жылдары болып саналады. Осы жылдары “Бастауыш мектепте ана тілі” (Ташкент, 1923), “Бастауыш мектепте ана тілін оқыту жолы” (Москва, 1925), “Педагогика”, “Жазылашақ оқу құралдары һәм мектебіміз”, “Бала тәрбиелеу жолдары” (Ташкент, Орынбор, 1922-1923), “Сауатты бол” (Мәскеу, 1926) т.б оқу әдістемелік еңбектерін жазды, әсіресе, 1922 жылы жарық көрген “Педагогика” атты тұңғыш оқулығы, Қазақстанда ғана емес бүкіл орта Азия елдеріндегі үлкен жаңалық болды. Өкінішке орай Қазақстанда жазықсыз жазаға ұшырап, қуғындалушылар қатарында М. Жұмабаев есімі де аталып, мәдениет тарихынан уақытша болса да, сызылып тасталғаны белгілі.

М. Жұмабаевтың педагогика тарихындағы орнын алғаш анықтаған ғалымдардың бірі - профессор С. Қалиев. Ол Мағжанның педагогикалық-ұстаздық, тәлімгерлік ісін айқындап, тәрбие саласындағы ғылыми еңбектерін жоғары бағалай келіп, оның қазақ терминдері мен ұлттық ғылыми педагогиканы қалыптастырудағы еңбегіне терең талдау жасаған. Мағжан рухында бүгінгі жастарды

тәрбиелеудің аса маңыздылығы оқушы жастарды елің, жерің, ұлтын сүйе білетін шынайы ұлтжанды патриот азамат етіп тәрбиелеудің қажеттілігінен туындап отырғанын атап айтуымыз керек. Оған еуромәдениетті желеу етіп өз ұлтын, ата-тегің, ана тілің менсінбей, өз ділің, тіліңнен безініп, өзгелердің жыртысын жыртып, туың көтеретін мәңгірт жастардың көбеюі де себеп болып отыр.

Сондықтан, бүгінгі таңда Батыс пен Шығыс, Еуропа мен Азия идеологиясының қарама-қайшылық кезеңінде ұлттық идеологияны қалыптастырып, жастарды жат идеология ықпалынан аман алып қалу ең өзекті мәселе болып саналады. Әр нәрсеге еліктегіш келетін жастарды Батыстың бейресми мәдениеті мен моральдық азғындаушылық іс-әрекетінен аман алып қалудың бірден-бір жолы - ұлтымыздың тарихы мен халық педагогикасы арқылы тәрбиелеу болмақ. Осы орайда халық педагогикасын ғылыми педагогикамен ұштастыра білген, сөйтіп, жеткіншектерді патриоттық сезімге баулып тәрбиелеуді көздеген М.Жұмабаевтың педагогикалық мұраларын зерттеп, оны орта мектептің оқу-тәрбие ісіне орынды пайдаланудың тәлімдік мәні аса зор.

1 М.Жұмабаевтың тәлімдік ой-пікірінің саяси-әлеуметтік және педагогикалық-психологиялық негіздері

1.1. М.Жұмабаевтың тәлімдік көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар

Бүгінгі таңда жастарға азаматтық тәрбие мен сапалы білім беруде маңызды идеологиялық міндеттің бірі – оқушыларды Қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу, яғни оқушы-жастарға әрдайым Қазақстан біздің Отанымыз екенін жете түсіндіріп отыру. Бұл түсінік өте кең мағынаны қамтиды. Біздің елімізде тұратын әрбір жас азамат өзінің қай ұлттан шыққанына қарамастан, өзі туып-өскен Отанын - Қазақстанды құрметтеуге міндетті. Әсіресе, оқушыларды еліміздің Туың, Елтаңбасың, Әнұраның қастерлеуге үйретудің тәрбиелік маңызы ерекше. Оның мәнділігі сол - қоғам мүшелерінің саяси мәдениеті жоғары болған жағдайда ғана, тәуелсіз мемлекеттің өсіп, өркендеуі де саналы, қарқынды жүргізілетіні даусыз. Аталған мәселеге байланысты қазақ тәлім-тәрбиесінің қалыптасу тарихына назар аударсақ, оған ерте дәуірден бергі көптеген ұлы тұлғалардың үлес қосып, аса мол бағалы мұралар қалдырғанын байқаймыз. Орта ғасырлық жерлестерімізден Әбунасыр әл-Фараби, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Жүйнеки, Қожа Ахмет Йасауи, Хорезми М Сарай С. т.б. атауға болады. Әсіресе, философия, этика, математика, астрономия,

география, тарих, әдебиет т.б. ғылымдарды оқып үйренуге ерекше көңіл бөлінді. Олардың ішінде жоғарыда аталған біздің жерлестеріміздің бүкіл әлемге танымал болуы зор мақтаныш. Қазақ хандығы дәуірінде Мұхаммед Хайдар Дулатидың жазба мұралары мен сол дәуірдің ақын-жыраулардың толғаулары мен өлең-жырларының тәлімдік мәні аса зор. Бұларда елжандылық, ел қорғау, өз халқының салт-дәстүрін сақтау, үлкенді сыйлап, кішіге қамқор болу т.б. мәселелер әр қырынан ашылып, ұрпақ тәрбиесіне тиісінше үлес қосты. XIX ғасырдың 2-жартысынан бастап қазақтың жазба әдебиеті мен ұлттық тәлім-тәрбиесін қалыптастыруда, А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин еңбектерінің тарихи маңызы зор. Олардың озық ойларын XX ғасырдың алғашқы ширегінде, Ә.Диваев, М-Ж.Көпеев, Ш.Құдайбердиев, М.Сералин, А.Байтұрсынов, Ғ.Қарашев, С.Көбеев, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейханов, М.Жұмабаев жалғастырып, ұлттық педагогика ғылымының туып, қалыптасуына көп еңбек сіңірді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: “Біздің алдымызда бабаларымыздың игі дәстүрлерін сақтайтын күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болатын ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр”-деген болатын. Ұлтжандылық пен отансүйгіштікті оқушылар бойына құрғақ уағыздармен қалыптастыру мүмкін емес. Оны тек қана елін – жерін қасық қаны қалғанша қорғап өткен от жүректі бабалар рухында ғана тәрбиелеуге болады. Еліміздің сан ғасырлық тарихында талай қанды оқиғалар мен қасіреті мол кезеңдер болған. Әр кезеңнің өз батыр ұлдары мен қыздары “жаным арымның садағасы” - деген ұлы принциппен өмір сүргені белгілі. Біздің еліміздің тарихында сондай қасіретті кезең, XX ғасырдың 30-шы жылдарында болғанын тарихтан білеміз. “Халық жауы” деген жалған айып тағылып, зорлық – зомбылық заманының құрбаны болған ұлтымыздың талай боздақтарының есімдері, әлі де болса тарихтан өзінің орнын ала алмай келеді. Жазықсыз жапа шеккендердің арасында қазақ халқының бостандығы мен бақыты үшін күрескен, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Сералин, М.Жұмабаев тағы басқа жүздеген зиялыларымыздың болғанын білеміз. Олардың есімдері еліміз егемендікке қолы жеткеннен кейін ғана қайта оралды. Осындай зиялыларымыздың ішінде, XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ ғылыми - педагогикасының іргетасын қаласып, оны қалаптастыруға қомақты үлес қосқан адамдардың бірі –Мағжан Жұмабаев болды. Кез келген қоғам қайраткерінің саяси-әлеуметтік көзқарасының қалаптасуына оның өмір сүрген ортасының ықпал-әсері мол болмақ. Осы тұрғыдан алғанда М.Жұмабаевтың ақын, педагог-ғалым және ірі қоғам қайраткері болып қалыптасуына XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы саяси-әлеуметтік ахуалдың тигізген ықпалы зор. Сондықтан осы мәселеге арнайы назар аударып отырмыз. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей Қазақстанды толық отар елге айналдырды. Қазақстанға Ресейдің орталық облыстарынан жерсіз

шаруалар көшіріліп қоныстандырылды. Патша үкіметі казак-орыстарға ең шұрайлы қара топырақты жерлерді кесіп берді. Сонымен бірге казак-орыстар Қазақстанды әскери тірек мақсатында пайдаланды. XVIII ғасырдың 60-70 жылдарында әскери камалдарға орыс солдаттары мен қоса, саудагер-көпестер де келіп орналаса бастады. Қазақ халқы мен орыс халқының экономикалық байланыстарын өрістетуде қала-камалдардың рөлі артып, олар әрі әскери бекініс, әрі сауда-саттық, өндіріс орталықтарына айналды. Су, жел диірмендері, тері илеу, сабын қайнату цех-заводтары салынды. Илецк, Павлодарда тұз кені, Риддер мен Зырянскіде мыс, қорғасын кендері ашылып, оларға Ресейдің орталық қалаларынан маман-жұмысшы кадрлары көшіп келіп орналаса бастады. Орыс шаруалары Қазақстанның қара топырақты жерлерін иемденіп, егіншілікпен айналысты. Сөйтіп, малшы қазақ халқы жайылым жерлерінен айрылып, Ресейдің колонизаторлық саясатының нәтижесінде әржақты қысымшылыққа ұшырады. XX ғ. басында Ресей өзінің экономикалық даму барысында капитализмнің жоғарғы сатысына аяқ басты. Елде өнеркәсіптің дамуы мен товар өндірісі, сыртқы сауда-саттық байланысының өсуіне итермеледі. Ол үшін үкімет ішкі және сыртқы рыноктың бар мүмкіндіктерін өз ыңғайына икемдестіру саясатын жүргізді. Ресейдің сыртқы саясаты басқаның жеріне көз аларту болса, ішкі саясатта қол астындағы отар елдерді алым-салықпен қанау әдісін жүргізді. Әлемдегі әртүрлі дүмпүлер мен халықтық қозғалыстар Ресейге өз әсерін тигізбей қоймады. Экономикалық дағдарыстар бұқара халықтың әлеуметтік жағдайының қиындай түсуіне әкеліп соқтырды. Патша үкіметінің реакциялық саясаты елді революциялық толқуларға, ереуілдерге итермеледі. Олардың ішінде 1905-1907 жылдары Ресейде болған революцияның ерекше маңызы болды. Өйткені, бұл жаңа өндірістік қатынастардың еніп жатқан дәуіріндегі алғашқы революция еді. Сонымен қатар, ол Ресейдегі ұлттар мен ұлыстардың барлық бұқаралық топтарын қамтыған демократиялық-халықтық революция еді. Капиталистік қатынастардың Қазақстанға еңуі, елде жұмысшы табының қалыптасуына әсерін тигізді. XIX ғасырдың 2- жартысында елде өнеркәсіптің өсуі жұмысшы күшін қажет етті. Ауыл-село кедейлері көп жағдайда күнкөріс үшін қалаларға көше бастады. Жалданып жұмысқа кіргендер өз қожайындарына тәуелді еді. Олар өздерінен не талап етсе, соны орындауға мәжбүр болды. Жұмысшы табының қалыптасуы Қазақстанның әр аймақтарында әр түрлі дәрежеде өтті. Қазақ жұмысшыларының жағдайы тым ауыр болатын. Жалақылары аз, және қиын жағдайда өмір сүріп, еңбек етті. Әсіресе, кен өнеркәсібіндегі жұмысшылардың халі өте-мөте ауыр еді. Олардың жұмыс уақыты 14-16 сағатқа созылды. Әйелдер мен балалардың еңбегін қанау тежеусіз жүргізілді. Ресейдегі жұмысшы қозғалыстары Қазақстанға да өз ықпалын тигізбей қоймады. Соның нәтижесінде Перовск,

Орал Петропавл, Ақтөбе, Семей т.б. қалаларда толқулар белен алды. Ондай толқулар тіпті ірілі-ұсақты оқу орындарында да болды. Жұмысшы көтерілістері ХІХ ғ. 80-90 жж. елде кең өріс алды. Өкімет кәсіпорындарда әскери-полициялық бақылау жұмысын күшейтті. Қазақстанда әлі де болса жұмысшы қозғалысы әлсіз, ұйымдаспаған еді, жұмысшылардың саяси ұйымы болмады. Сондықтан, олардың қарсылықтары стихиялы түрде болып, оны өкімет тез арада басып тастап отырды. Тек, 1905-1907 жж. Ресейдегі І-ші орыс революциясынан кейін Қазақстанда жұмысшы қозғалысы бір жүйелілікте, ұйымдасқан түрде өте бастады. Қазақ пролетариатының қалыптасуына Ресейден жер аударылған саяси тұтқындар көп әсер етті. Олар халық арасында патша өкіметінің жыртықшылық саясатын әшекейленген қатар, оған қарсы күрес жүргізудің айла-тәсілдерін үйретті. Сонымен қатар халық арасында оқу-ағарту жұмыстары да жүргізілді. Осы кезде әр түрлі саяси партиялар құрылып, газеттер шығарылды. Бірінші орыс революциясы қазақ халқы өмірінде тарихи маңызы бар уақиға болды. Екі ғасыр тоғысындағы аумалы-төкпелі дәуір мен саяси оқиғалар қазақ ұлтының арасынан өз саяси қайраткерлерін шығарды. Бұл зиялылар өздерінің бар ғұмырын өз елі мен халқының бақытына арнап, сол жолда құрбан болды. Жалпы алып қарағанда, Ресей империясының қазақ жерін отарлау саясаты негізінде, үш бағытпен жүзеге асырылды.

1. Қазақ жерінің шекараларына әскери-стратегиялық маңызы бар бекіністер салу және оларға Ресейдің басқа аймақтарын мекен еткендерді шоғырландыру.

2. Саяси-құқықтық реформа жасау арқылы қазақ халқын өзін-өзі басқару, билік жүргізуден айырып, тіке басқаруды енгізу.

3. Экономикалық саясатпен, яғни салық салу жүйесі арқылы жергілікті халықты қанау.

Өзінің отарлау саясатын ойдағыдай жүргізу үшін патша өкіметі қазақ жерінде мемлекеттік-чиновниктік басқару аппаратын құрумен де шұғылданды. ХІХ ғ. алғашқы жартысында Қазақстан округтерге, кейіннен облыстарға бөлініп, олар уездерге, ал уездер болыстыққа, болыстық ауылналарға бөлінді. Өкімет қазақ халқының үнін шығармай біржолата бодандықта ұстау үшін елде сот орындарын құрды. Патша өкіметінің түрлі кулық-сұмдықтары бұқара халыққа талай ауыртпалық әкелді. Сауда капиталының дамуы Қазақстанда өндіріс капиталының өнімдерін таратуға көп әсерін тигізді. Шаруалар көп жағдайда жатаққа айналды. Халдері нашарлаған кедейлер қалаларға қоңыс аударып жатты. Отарлау саясаты негізінде қазақ жерінде техникалық жағынан өте әлсіз, әрі тек ауылшаруашылық өнімдерін өңдеп, шикізат күйіндегі пайдалы қазбаларды өндіретін, жыл мезгілінде ғана жұмыс істейтін шағын жұмысшылары бар кәсіпорындар құрылды.

Патша өкіметінің сол кездегі геосаясаты түбегейлі түрде қазақ жерін өзіне қаратып, шығысқа жол ашу еді. Өзімен шекаралас жерлерде дала бекіністерін салу 1740 жылы басталды. Халық арасында “қасірет белдеуі” деген атқа ие болған бұл бекіністер, шын мәнінде қазақ халқына ауыртпашылықты көп әкелді. Өздерінің саясаттарымен келіспеген қазақтарды түрмеге қамап, жер аударды. Заңсыздық пен дөрекілік қанат жайды. Елді орыстандыру саясаты жүйелі түрде жүргізілді. Ұлан байтақ территорияны басқару үшін Ресей үкіметі жергілікті бай балаларына арнап мектептер аша бастады. Сөйтіп, 1870 ж. Ресей Оқу ағарту министрлігі ұлттық мектептер туралы заң шығарды. “Ресей жерін мекендейтін бұратаналарды оқыту шаралары” заңының басты қағидасы, орыстандыру саясаты болды. Оған орыс миссионерлері тартылды. Солардың ішінде миссионер Н.И.Ильминский қазақ балаларын орыстандыру үшін көп күш жұмсаған болатын. Кеңестік дәуірде жарық көрген қазақ энциклопедиясы ұлы державалық идеологияға сай, Қазақстанның Ресейге қосылуын ұлы орыс халқының неіман достық қасиетімен түсіндірмек болды. Мысалы, ҚССР-ның энциклопедиялық қысқаша 1-ші томында: “Обладея огромной территорией, неиссякаемыми природными богатствами, гениальный и великодушный русский народ, часто ценой больших жертв и лишений приходил на помощь соседним народам...” - деп жазылған. Шындығында, қазақ жерін отарлау Ресей үкіметінің “мейірбандық” қасиетіне байланысты емес еді. Бұл саясат шын мәнінде жыртықшытық айла-әрекеттермен жүргізіліп, соның нәтижесінде халқымыз талай қырғынға ұшырады. Ресей отаршылдары табиғи байлықты иемденіп қана қоймай, қазақтарды рухани жағынан да отарлады, оларды тілінен, дінінен, ділінен біртіндеп айыру саясатын жүзеге асыра бастады. Қазақ ауылын басқаратын әкімшілік жүйе патша өкіметінің әкімшілік аппаратымен біте қайнасқан бай-шонжар өкілдерінің қолдарында болды. Олардың балаларын орысша оқытып, ел билеуші кіші әкімдер даярлауды мақсат етті. Сол мақсатпен қалалар мен селоларда мұсылман мектеп-медреселерімен бірге орыс-қазақ мектептері ашыла бастады. Қазақ шонжарларының балалары Орынбор, Қазан, Омбы, Уфа, Астрахань сияқты орыс қалаларына барып білім алатын болды. Қазақстанда жергілікті әкімдер даярлау мақсатында әр жерден мектептер ашылды. Мысалы, 1744 жылы Орынборда татар мектебі, 1786 жылы Омбыда бұратана халықтар үшін тілмаштар даярлайтын мектеп ашылды. XIX ғасырдың аяғына қарай қазақ байларының балалары осы аталған оқу орындары мен Омбыдағы, Петербургтегі жоғары оқу орындарына да жолдамалар алатын болды. Соның дәлелі - 1853 ж. Ш. Уәлихановтың Омбы кадет корпусын бітіруі. Сол сияқты қазақтың ұлы зиялылары Уфа, Петербург, Мәскеу қалаларында білім

алған. Қазақ жеріне орын тепкен капитализм, халықты қанаумен бірге оған жаңа ой-пікірлерді, бостандық, азаттық идеяларын да ала келді. Бұл рухани қазынаны әкелген Ресейдің алдыңғы қатарлы азаматтары, революцияшыл демократтар, декабристер және басқа да саяси қуғын көргендер, яғни, жер аударылғандар еді. Қазақ жеріне жер аударылып келген революционер-демократтар, отаршылдардың зорлық-зомбылығы мен өктемдік саясатын қолдаған жоқ, керісінше, қазақтардың еркіндігін қолдады, олардың арасында білім мен мәдениетті таратуды жақтады. Олардың идеяларынан нәр алып, өз білімдерін халық игілігіне жұмсауға бағыттаған ағартушылар - Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин болды. Сондықтан, М.Жұмабаевтың педагогикалық көзқарасының қалыптасуына әсер еткен ойшылдар, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтардың ағартушылық ой-пікірлерін айтпай кетуге болмайды. М.Жұмабаев Абайды пір тұтса, Шоқан мен Ыбырайды ұстаз ретінде бағалаған. Еліміздің мәдениеті мен қоғамдық ой-өрісі тарихынан Шоқан (Мұхаммед-Қанапия) Шыңғысұлы Уәлихановтың (1835-1865) алатын орны айырықша. Ол өзінің қысқа өмірінде халқына зор қызмет етті. Барлық өмірін артта қалушылыққа, надандыққа қарсы күреске арнады. Шоқанның ғылыми қызметінің ең басты нәтижелерінің бірі “Алты шардың немесе қытайдың нан-гу провинциясының (кіші Бұхарасының) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы” атты күрделі еңбегі, еуропалық ғылым кеңістігінде Шығыс Түркістан халықтарының тарихына арналған тұнғыш ғылыми еңбек еді. Ш.Уәлиханов өз ұлтының ұлы бола білді. Өз халқының әдет-ғұрпының жағымды жақтарын зерттей отырып, оның жағымсыз жақтарын да сынап отырды. Әсіресе, қазақ жастарын жағымсыз қылықтардан, көр соқырлықтан сақтандырды, сол кездегі алдыңғы қатарлы орыс педагогикасынан үйреніп, тәрбие алуға үгіттеді. Осы арқылы Шоқан қазақ халқын қараңғылықтан жарық дүниеге шығармақшы болды. Сондықтан Шоқан өз елінде оқу, мектеп ісін бір жүйеге келтіре отырып, ғылымның негіздерін оқып-үйретуге үндегені белгілі. Ол білімнің бар халыққа ортақ болуын қалады. Білімді, мәдениетті болу үшін сол кездегі алдыңғы қатарлы елдердің білімі мен мәдениетін, оның ішінде орыс тілін үйрену керектігіне көңіл бөлді. Бұған қарап Шоқанды “орысшыл” екен деп ойлау қате. Ол орыс өкіметінің реакциялық саясатына әрдайым қарсы шығып, батыл сынап отырған. Отаршылдыққа қарсы болған. Өз елі мен халқының сауатты да мәдениетті болуын армандады. Философиялық көзқарастары жағынан, оны материалистерге жатқызуға болады. Шоқанның педагогикалық арнаулы еңбегі жоқ. Бірақ, ол өз өмірінің соңына дейін халқының игілігі үшін қызмет етті, халықты прогресс жолына түсіруге ұмтылды. Сол үшін Шоқанды ағартушы-

демократ деп білеміз. Жаңа оқу жүйесінің қалыптасуы аса көрнекті ағартушы, жаңашыл педагог, этнограф-ғалым, қазақтың жазба әдебиетінің, әдеби тілінің негізін салушылардың бірі Ыбрай Алтынсариннің (1841-1889) атымен байланысты. Бұл кезде қазақ жерін патша өкіметі негізінен 3 округқа бөлумен қатар, оқу округтерін де құрды. Мәселен, Орынбор оқу округіне - Орал, Торғай облыстары, Батыс-Сібір округіне - Ақмола, Семей облыстары, Түркістан округінің қарауына Сырдария, Жетісу облыстары қарады. Сол заманның озық ойлы ағартушысы Ы.Алтынсарин Ресей мен Қазақстанның экономикалық-әлеуметтік бағыттағы байланыстарын өз халқының пайдасына шешуге тырысты. Оның барлық ой-арманы өз халқын оқу-білімге шақыра отырып, дүние жүзінің алдыңғы қатарлы елдерінің мәдениет дәрежесіне көтеру болатын. Әрине, ол үшін тек орыс тілін жетік біле отырып, орыс ғылымы мен мәдениеті арқылы Еуропа өркениетінен үйрену керек еді. Сол себепті Ы.Алтынсарин орыс тілін оқып, үйрену қажеттілігін әрдайым көтеріп, әсіресе, орыс әдебиетіне көп көңіл бөлді. Ер балаларды оқытумен бірге Ы.Алтынсарин қыз балаларды да оқыту үшін көп күш жұмсады. Соның нәтижесінде Ырғызда бірінші рет қыздар мектебін ашты. Оқыту барысында ұлы педагог ақыл-ой біліміне, оның ішінде жаратылыстану, орыс және қазақ тілін жүйелі оқытып, үйретуге баса назар аударады. Ол орыс графикасының негізінде “Қырғыз хрестоматиясын” жазды. “Қырғыздарды орыс тіліне үйретудің бастапқы құралы” атты жаңа типті оқулықтарын жазып ұсынды. Ұлы педагог қазақ балаларына ұлттық тәлім-тәрбие беруді үнемі назарда ұстады. Осы тұрғыдан алғанда, еңбек тәрбиесімен қатар, инабаттылық пен ізгілікке, өз халқын сүйуге тәрбиелеу Ы.Алтынсариннің басты ұстанымы болды. Ы.Алтынсариннің педагогикалық көзқарасын сөз еткенде оның ұлы ағартушы, бала жанын терең түсінетін психолог-ұстаз екендігін айту керек. Оқушыға жылы көзқарас білдіру, ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас, ынтымақтастық ұстанымдары Ы.Алтынсариннің бастау алады десек артық емес. Баланың жеке басын сыйлау, оның адамдық қасиеттеріне дақ түсірмеу, жараламау ұлы педагогтың негізгі қағидасы болатын. Ол дүние жүзі педагогика майталмандары, Ж.Ж. Руссо, Я.Коменский, К.Ушинскийдің, Л.Толстойдың гуманистік қағидаларын әрқашанда басшылыққа алып отырған. Ы.Алтынсарин - өз ұлтын, оның тілін, дінін, дәстүрін, мәдениетін ерекше сүйген қазақ халқының патриоты. Сонымен қатар балаларды оқытып тәрбиелеу үшін ұстаздар даярлауға көп көңіл бөлді. Оның басты қағидасы өз оқушыларын адал, адамгершілігі мол, шыншыл, еңбек сүйгіш, өнегелі де өнерлі адам болуға тәрбиелеу болды. Қазақстанда оқу-ағарту ісін алға дамытуда ұлы ағартушы Абай Құнанбаевтың (1845-1904) рөлі ерекше екені белгілі.

Абайдың әлеуметтік қызметі мен ақындық шығармалары дала жастарының арасында кең тарап, жоғары бағаланды. Абайдың еңбектері тарихи тұрғыдан қарағанда қазақ халқының рухани мәдениетінің жиынтығы сияқты көрінеді. Туған халқының өткендегі ауызша, жазбаша ескерткіштерінде сақталған мұрасына терең бойлаған Абай, сол мөлдір бұлақтан нәр алып, поэзиясын молықтыра білген. Ұлы ақын Абай өз өлеңдерінде оқу-ағарту мәселелерін насихаттап, қараңғылықты, әділетсіздікті, мәдениетсіздікті шенеді. Ақынның ерекше көңіл бөлгені тәрбие мәселесі еді. “Баланы алдама, оның көзінше боқтама, былапыт сөз айтпа, өтірік сөз баланы өтірік айтуға тәрбиелейді” - деген қағидаларын әр қашан айтумен болған. Адамгершілік тәрбиесі Абай үшін басты қағида болған. Оның тәрбие мәселесі туралы ойлары, әсіресе қара сөздерінде айқын байқалады. Сонымен қатар жастар үшін белгілі бір мамандықты игеруді уағыздады. Оны өзінің 33-қара сөзінде: “Егер мал керек болса, қол өнерін үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды” - деген сөздерінен көреміз. Абай жолын жалғастырушылар, әрқашанда ұлы ойшылдың айтқандарына баса көңіл бөліп, қазақ елін нағандықтан құтқарудың бір ғана жолы оқу-ағарту деп ұқты. А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев өз өмірлерінде Қазақстандағы оқу-білім мәселелерін терең қарастыра отырып, Ыбырай, Шоқан, Абайлардың ісін алға апарушылар болды. Қазақ халқына оқу-білім беру, елдің бостандығы мен егемендігі қазақ зиялыларының басты арманы еді. Сол үшін де ХХ ғасыр басында саяси-әлеуметтік мәселелерімен айналысуларына тура келді. Қазақ зиялыларының ағартушылық ой-пікірлері мектеп ашу, оқу құралдарын жазу, халықты мәдениет пен өнер-білімге үндеумен байланысты сипатын Ресей мемлекетіндегі ХІХ-ХХ ғғ. болған саяси-экономикалық және мәдени-ағартушылық саладағы өзгерістерден бөліп қарауға болмайды. Себебі, ХІХ ғасырдың 2-ші жартысында Қазақстан даласы түгел дерлік Ресейдің отарлық билігіне көшті. Осымен байланысты Ресейді мекендеуші халықтардың тұрмыс-тіршілігі бір бағыттағы арнаға түсіп қалыптаса бастады. Бұл істе халыққа білім беру, оқу-ағарту ісі шешуші рөл атқарды. Өкімет халықтың оқу-білімге деген ынтасын тоқтата алмады. Жер - жерде оқу орындары көптеп ашыла бастады. ХІХ ғасырдың аяғында Қазақстанда ерлерге арналған 2 сегіз кластық, әйелдерге арналған 2 жетікластық, бір сегізкластық әскери гимназия болды. Олармен қоса Орал қаласында 6, 7, 8 класты ерлер гимназиясы және прогимназиялар да ашылды. Бұл мектептерде орыс тілі мен тарихы, әдет-ғұрпы тиянақты оқытылды. Ал қазақ тілі қосымша пәндер қатарында ғана оқытылды. Ы.Алтынсариннің идеяларын, оның оқу-ағарту саласындағы ойларын әрі қарай жалғастыруда, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Қ.Кемеңгеров, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов С.Торайғыров

т.б. қазақ зиялылары белсенді қызметтер атқарды. Қазақтың осы зиялылар тобына ортақ қасиет - олар өздерінің күресі ретінде революцияны қаламады. Негізгі мақсаттары елдегі надандық, қараңғылықты жою арқылы халықты құлдықтан азат ету еді. Жалпы, ХІХ ғасырдың аяғына қарай Қазақстанда ағарту ісінің келесі жүйесі қалыптасты:

1. Бастауыш оқу орындары.
2. Приходтық мектеп кластары.
3. Толықтырылған гимназиялар.
4. Орыс-қазақ аралас мектептері.
5. Ауылдық және сауаттылық негізіне үйрететін мектептер.

Сонымен қатар, орта оқу орындары, реалдық училищелер, қыздарға арналған гимназиялар болды. Жалпы, бұл кездегі білім беру жүйесі Ресейлік ағарту жүйесіне біршама жақын еді. Алайда қазақ мектептерінде оқушылар мардымды білім ала алмады. Басты себеп - өкімет “бұратана” халықтың сауатты болуын ойламады. Жалақының аздығы, оқу-кұралдарының жетіспеушілігі осылардың барлығы Қазақстанда оқу-ағарту ісінің дамуына кедергі болды. Осындай жағдайда Абай, Шоқан, Ыбырай ілімдерін жалғастырушы, әрі қазақ халқының саяси көсемі Ахмет Байтұрсынов болды. Қазақ халқын сауаттандыру үшін А.Байтұрсынов бірнеше еңбек жазды. “Қырық мысал”, “Маса”, “Қазақша оқу жайынан”, “Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек”, “Қазақша сөз жазушыларға”, “Әліппе - таңбалар жұмбағы”, “Әліп-би”, “Тіл құрал”, “Тіл жұмсар”, “Баяншы”, “Қай әдіс жақсы”, “Оқу құралы”, “Әдебиет танытқыш” т.б. еңбектері қазақ тілі мен әдебиеті, оның тарихы мен теориясы, оқыту әдістемесіне қатысты көптеген мәселелерді қамтыды. Олардың көпшілігі ұзақ уақыт оқу құралы ретінде пайдаланылды. А.Байтұрсынов қазақ музыка өнерін зерттеп, жинастырушылардың бірі болды. Ал Ж.Аймауытов 20-жылдары қазақ мектептері үшін педагогика мен психология туралы “Тәрибеге жетекші”, “Психология”, “Жан жүйесі және өнер таңдау” тағы басқа оқулық, әдістемелік құралдар жазды. Ж.Аймауытұлы - психология саласына қатысты бөліктерден бүтінді құрау, жеке мағлұматтардан қорытынды, жалпы ұғым, жалпы ереже, жалпы заң шығару, жалқыдан жалпыға көшу, бір сөзбен жалпылау (индукция) деп аталатының, бұған қарсы ойлаудың екінші жолы жалпы ұғым, жалпы ережеден жеке мағлұмат шығару, жалпыдан жалқыға көшу, яғни жалқылау (дедукция) ұғымдарын жан-жақты қарастыран қазақтың тұңғыш психолог-ғалымы. Осы мәселелерге байланысты әдіскер-ғалым өзінің “Жалқылау әдісі”, “Жалқылауды жалпылау әдісі” секілді мақалаларын жазып, әліппе, тіл құралдарды құрастыруда, оқытуда индукция, дедукция тәсілдерін терең пайдаланған. А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытовтармен қатарласа халықты “Ояң қазақ” атты шығармасымен белсенді іс-әрекетке

шақырған көрнекті қоғам қайраткері Міржақып Дулатов болды. Оның мақалалары мен өлеңдері қазақ халқын оқу-білім алуға шақырды. Әсіресе, А.Байтұрсыновпен бірлесе шығарған “Қазақ” газеті М.Дулатов үшін де, қазақ халқы үшін де үлкен өмір мектебі болды. М.Дулатов бала жанын терең түсінген психолог әрі әдіскер ғалым. “Жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиеттеуге сездіруге қалай үйретпек керек? Баланы оқыған нәрсесін бір-біріне ұйқастырып ойлануына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек” - деп, баламен жұмыс істеудің түрлі әдіс-тәсілдерін жан-жақты қарастырады. Ұлттық сана-сезімді ояту, қазақ халқының өз алдына дербес егеменді ел болуы, оқу-ағарту, тегін білім беру мәселелері 1913-1917 жж. Орынборда қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов бастап шығарған “Қазақ” газетінде үнемі арнайы сөз болып келді. 1913 ж. “Қазақ” газетінің 18-санында Ә.Бөкейхановтың алғаш “Дума һәм қазақ” деген мақаласында: “Қазақ думаға депутат болып барып, өз елінің қамын, қазақ сөзін сөйлеуі әр оқыған, елім деп жүрегі соғатын азаматтық парызын,” - дей келе: - “...тірі болсам, қазаққа қызмет етпей қоймаймын” - деп, халық алдында ант бергендей болады. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов бастаған қазақ зиялылары 1911-1917 ж.ж. аралығында “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетінің маңына берік топталып, өздерінің саяси мақалалары мен өлең-жырларында қазақ елінің қараңғылықта, екі бірдей сзгіде азап шегуін ашық баяндап, халықты саяси күреске шақырып отырды. Мемлекеттік Думаға қазақ халқының атынан петиция жазып, бостандық беруді, егемен ел болуға мүмкіндік туғызуды талап етеді. Ел қамын жейтін халықты бастаушы саяси ұйымның қажеттігін айта келіп, оны ұйымдастырудың жолдарын қарастырады. Ақыры 1917 жылы шілдеде Орынборда тұңғыш “Қазақтың саяси партиясы—“Алашты” құру туралы” съезд шақырылып, оның бағдарламасы “Қазақ” газетінде жарияланды. Алаш партиясының ұйтқысы болған көрнекті қайраткерлері: Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, М.Шоқай, Х.Досмұхамедов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Торайғыров, М.Әуезов сынды зиялылар сол партияның мүшесі болып, белсене қызмет етті. Олар Алаш партиясының өмірге келгенін, оның бүкіл қазақ халқының мүддесін қорғаушы екенін дәлелдеп бақты. Ә.Бөкейханов бастаған қазақтың зиялы қауымы “Алаш” партиясы мен “Алашорда” үкіметінің негізгі платформасын жасап, Қазақстандағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және ұлттық-мемлекеттік құрылыс мәселелерін шешу жолдарын анықтауда ұлттық тұтастық және жалпы халықтық бірлік ұстанымын басышылыққа алды. Мұндай ұстаным аталған мәселелерді шешуде таптық күрес пен пролетариат диктатурасын негізге алған большевиктерге қарама-қарсы еді. Сондықтан да “Алаш” көсемдері мен

“Алашорда” үкіметінің басшылары Қазан революциясының ұрандарын, Кеңес өкіметінің идеялары мен нақты іс-әрекеттерін қабылдамады, оларға қарсы шықты. Олардың “Қазағым қайраттан”, “Ұйымдасып жеке отау тігіп ел болайық”, “Ел қамын ойлаушы зиялы қауым болып бас қосайық, бірігейік” деген ұрандары орыс үкіметінің ұлы орысшыл шовинистеріне шаншу болып тиді. Қазақ зиялыларының бұл идеясы 1911-1917 ж.ж. арасындағы мерзімді басылымдарда, әсіресе “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетінде өткір түрде үздіксіз көтеріліп отырды. Нәтижесінде, азамат соғысында жеңіске жеткен Кеңес үкіметі “Алашорданы” тарих сахнасынан кетірді. Кеңес өкіметі “Алаш” қозғалысына қатынасқандардың барлығына кешірім жасағанына қарамастан, азамат соғысынан кейінгі 7-8 жылда Қазақстанның ғылымы мен оқу-ағарту ісіне, әдебиет пен өнердің, халық шаруашылығының әр саласына қомақты үлес қосқанына қарамастан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерінің ең алдымен Алашорда партиясына жетекшілік жасаған қайраткерлерді түгел дерлік жалған жаламен “Халық жауы” деп айыптап, түрмеге жапты, атты, асты, елден қуды. “Алаш” партиясының көрнекті қайраткерлерінің бірі, кеңестік тоталитарлық зорлық-зомбылықтың жазықсыз құрбаны болған, қазақ халқының рухани, мәдени, әдеби әлемінде өзіндік өшпес із қалдырған әрі лирик ақын, әрі көрнекті педагог, әдіскер-ғалым, ұстаз, қоғам қайраткері М.Жұмабаевтың өмір жолына ерекше тоқтала кетуді жөн көрдік. 1913 жылы Мағжан, Ахмет, Мыржақып сынды ұстаз ағаларының ықпалымен Еуропа біліміне жақындаспақ ниетпен Омбыға келіп, оқытушылар семинариясына оқуға түседі. Семинария қабырғасында ол Сәкен Сейфуллинмен танысады. Ол халқының білім мен өнерден мақұрым қалған мүсәпірлік себебін іздейді, көп нәрсеге көзі ашылады. Осы жылы оқушы Омбы мұғалімдік семинариясында оқып жүріп, орыс және батыс Еуропа ақын жазушыларын құныға оқиды, өзіне жаңа да тосын ой, идеяларды көңіліне тоқи бастайды. Оның алдында жаңа бір әлем ашылады. Осы күндері қазақ халқы өз алдына тәуелсіздік алып, егеменді, дербес Қазақ Республикасын құру кезеңінде, тілің, дінін қайтадан қалпына келтіру жолында орасан зор қадамдар жасау уақытында, Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын оның бүкіл саналы өмірі, қазақ ұлтының ар-намысы үшін күресі, ұлттық езгіден шын мәнінде құтылуға шақырған жалынды сөздері, ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда орасан зор рөл атқаруда. Мағжан поэзиясында әуел баста ақ, ұлт-азаттық сарыны басым болады. Өте жас болса да, 18-20 жастың аралығында Мағжан патша өкіметінің аз ұлттарға жасағанын отырған қиянатына қарсы өзінің поэзиясымен күресі білді. Уфа медресесі Омбы мұғалімдер семинариясында (1913-1917 жж) оқыған кезінде “Айқап”, “Қазақ” газеттерін де өз өлеңдерін жариялап, ұлттық сана сезімді қалыптастыруға зор үлес қосты. Патша өкіметінің отаршылық саясатының соңғы кезеңінің өзінде-ақ, яғни 1895-1905 жылдары, небары 12 жылды

ішінде қазақтардың ең шұрайлы деген 4 млн. десятинадан астам жерін, ал 1906-1912 жылдары тартып алынған жер 17 млн. десятинадан асып кеткені бізге тарихтан белгілі. Сонау ерте кезеңде басталған Ресей отаршылдығының, одан кейінгі кеңестер тұсында бірде-бір таласталмаған қоныстандыру саясатының, тың игеру, полигондар салу кезеңдерінің нәтижесінде, қазақ даласында экологиялық апаттың нышандары болуын Мағжан ерте кезде сезген бе деп қаласың. Тағы бір айта кететін жай “Туған жерім-Сасыққөл” деген өлеңінде, Мағжан “қазақ халқының тапқа бөлініп жіктелуі анық болмаған, қазақтың байы мен кедейі бір-біріне қарама-қарсы тап емес” - деген ойын да аңғарамыз. Мағжан көп уақыт бойы, кеңестік дәуірде де, белгілі бір топтың мүддесін жырлайды. Өмірінің соңғы кезінде кеңестік қыспаққа алынғанда, амалсыз жағдайда ақынның кейбір өлеңдерінде таптық принцип айтыла бастайды. Мағжан Жұмабаев өз ұлттың азат етудің бірден-бір шарты оқу-ағарту, надандықтан құтылу ғана емес, батыл әрекет, күрес қажет дейді. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс қарсаңында, “Қазақ” газетінің 1915 жылғы 9,25 маусым күндері шыққан санында ақын өзінің “Дін үйреткенге”, “Есімде тек таң атсын” деген өлеңдерін жариялады. Ақын алдымен халқымыздың өткен шағына көз тастап, “ел шетіне жау тигенде, ақ найза, алты құлаш белге байлап, айнымас алдаспанды қолға алып, қанатты, қажымайтын тұлпар міндік, жібекпен жетпіс қабат белді будық, құрсанып қылыш өтпес мұздай темір, қиядан қыран құста жауға ұмтылды”, - деп “енді осы ерлік кезеңімізді тағы қайталайық, тек жата бермейік”-дейді. Бостандық үшін отаршылдыққа қарсы күресер кезең жақын, 1917 жылғы революциялық дүмпілер мінеміне болатындығын жырлайды. Дүниежүзілік 1914 жылғы соғысқа қатысқан Ресей тылда жұмыс істеуге қазақтардан солдат алуға 1916 жылы июнь жарлығын шығарды. Бұл қазақ халқының басына түскен жайдың оғындай болды. Ал, шындығына келсек “Алаш” азаматтарының 1916 жылғы көтерілісі асығыс дайындалған, текке қазақ халқының қаны төгіледі” - деп сақтандырған Олардың ойынша, “ұлт-азаттық қозғалыстың әскери дайындықтан өтіп, ұйымдасқан түрде басталуы керек”. Патша үкіміті июнь жарлығы шықпай тұрып – ақ, жазалау әскерін сайлап, зеңбірек ұңғысын тазалап, қазақ жүздіктері қылыштарын қайрап қойғанын Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұстафа сияқты алаш азаматтары өте жақсы білген. Алаш азаматтарымен бірге болып, кейіннен 1917 жылы “Алаш” партиясына мүше болған Мағжан Жұмабаевтың 1916 жылғы көтеріліс туралы пікіріне сәйкес, бұл тақырыпқа көп қалам тартпағаның осыған байланысты болуы мүмкін. Көп уақытқа дейін кеңес тарихшылары 1916 жылғы көтерілісті қазақтың оқыған азаматтары, кейіннен “Алаш” партиясының негізін құрушылар - Ахмет, Міржақып, Әлихан, Мағжандарды “байлардың мүддесін қорғап, ұлттық намысты аяққа басты, патша үкіметінің сойылын соқты, жақтамады” - деп, айыптап келген еді. Сөйтіп, “Алаш” азаматтарына

қазақ халқының теріс көзқарасын тудырды. Осындай аумалы-төкпелі заманда 1917 жылы Мағжан Омбының мұғалімдер семинариясын үздік біліммен бітіріп шығады. Бұл кезеңде Ресейдегі ақпан революциясын қазақ зиялыларының көпшілігі қуана қарсы алғаны белгілі. Осындай аласапыран уақыттарда саяси жұмыстардан Мағжан да тыс қалмаған. Елді тығырықтан шығаруда 1917 жылдың қысында құрылған “Алаш” партиясының ішінде болып, кейіннен Құрылтай сайлауында Ақмола облыстық қазақ комитетіне сайланған Мағжан оқу-ағарту мәселесімен тікелей айналысты. Оны Мағжантанушы ғалым Т.Кәкішев өзінің “Мағжан-Сәкен” деген ғылыми-эссесінде әртүрлі фактілер келтіре отырып дәлелдеген. Ш.Елеukenов, Мағжанның өмірі мен шығармашылығы жөнінде жаза келіп, осы жайды Колчакпен байланыстырып: “Мағжанның жәйі мез емес-ті... Мағжанның сорына Омбыда өздерін “социалистерміз” деп жариялаған “Үш жүз” атты партия пайда болды. Мемлекет орнының құқығын өз бетімен иемденіп алған осы партияның Орталық Комитетсымағы: “ақын Мағжан Жұмабаев бостандықты сүймейтіндігі үшін ұсталсын, камалсын” - деп қаулы алады. Сөйтіп, оқулық жазу үстінде жүрген ақын абақтыға түсті” - деп, ел ішіндегі партиялар күресінің Мағжан тағдырына да үлкен кесірін тигізгенін көрсетеді. Осы фактіге қарасақ, Мағжан ақындығымен бірге ұстаздық ғылым (педагогика) саласына 1918 жылдан бастап беріле қызмет еткені байқалады. Сол уақыттағы саяси жағдайларға тікелей араласып жүрген Мағжан өзінің ертеден көтеріп жүрген мәселесі - оқу ағарту жұмысымен айналысқанын мұрағат құжаттары да қуаттайды. 1920 жылы Петропавл қаласында қазақ мұғалімдерінің Омбы губерниялық курсы ашылғанда өз қолымен толтырылған анкетадан негізгі мамандығым “киргизская словесность” дегенге қарамай, педагогикадан қазақ тілі мен ұлт тарихына лекциялар оқып келгенін жазыпты. Ал, жұмыс стажы деген бапқа “7 лет литературной национальной деятельности. Был лектором педагогических курсов 1918 г. в Омске, в 1918-19 г.г. заведовал на 2-х годичных педагогических курсов в Омске, читал лекции на краткосрочных курсах в 1919 г. в с. Белиевка (Полтавка) Омского уезда, сотрудничал в журнале “Айкап” в с.Троицке по общепедагогическим вопросам” – дейді. Бұдан байқағанымыз, Мағжан Омбыдағы кезеңін оқу-ағарту жұмысын ұйымдастыруға арнаған. Мәселен, 1918 ж. 24 қыркүйекте өткен Омбы облыстық Советінің 8 атқару бюросының халыққа білім беру мәжілісінде М.Жұмабаев 11-ге жуық мәселе көтерген. Ол құжат “Выписка постановления 8-исполнительного бюро Омского областного Совета по народному просвещению от 24 сентября сего года” деп аталады. Сол мәжілістің күн тәртібіндегі он бір мәселені Мағжан көтерген. Осыншама мәселе көтеру үшін айтарлақтай дайындық керек екенін ескерсек Мағжанның бұл қызметке қыркүйектің алғашқы күндерінен бастап кіріскені шүбә тудырмайды. Оған ақынның “Заявление времен, заведов

Инородческом отделом Жумабаева о назначении двух инструкторов по школьному инородческому образованию персонально по представлению областного киргизского учительского съезда” деген жазбасы да куә. Яғни, осы кезеңде Мағжан облыстық халыққа білім беру бұратаналар мектебі бөлімінің жетекшісі болған. Оның көтерген мәселелерінің ішінде, Омбы және Атбасар қалаларында тұрақты екіжылдық мұсылмандарға арналған педагогикалық курс ашу да болған. Осы құжат негізінде Мағжанның тек қана ұстаздық қызметпен емес, оқу-ағарту мәселесін ұйымдастыру жұмысымен де тікелей айналысқанын, Омбыда бұл курстың ашылғанын, онда М.Жұмабаевтың бастық болғанын және тыңдаушыларға әдебиеттен дәріс оқығандығын білеміз. Мағжанның бұл кезеңдегі ұстаздық қызметі туралы белгілі жазушы С.Мұқанов “Өмір мектебінде” атты мемуарлық еңбегінде тиісінше деректер берген. Бұл жөнінде Т.Кәкішев те жоғарыда аты аталған “Мағжан - Сәкен” эссесінде терең зерттеулер жүргізіп, дәйекті дәлелдер келтірген. М.Жұмабаевтың осындай игі істерінің нәтижесінде Омбы, Атбасар, Петропавлда халықты сауаттандыруға байланысты оқу-ағарту саласында көптеген жұмыстар атқарылды. Солардың кош басында мұғалімдер даярлау ісі тұрды. 1919 жылдың 1 мамырында “Бұратаналар” бөлімінің меңгерушісі М.С.Арсыланов “О киргизских летних краткосрочных педагогических курсах” деген мәселе көтергенде, Ақмола облыстық Земской Управаның атқару бюросы мынадай шешім қабылдаған: “Просить киргизские организации и частных лиц, принимающих живое участие в деле просвещения, не найдут ли они возможным субсидировать необходимые средства на устройство о назначенных курсов сроком на 3-4 месяца, а так же просить уездные земские управы Акмолинской области, часть расходов по устройству курсов взять на себя”. 1920 жылы 17 мамыр күні “Подотдел просвещения национальных меньшинств просит не отказать в выдаче предьявителю сего лектору губернских курсов по подготовке учителей - киргиз т. Кеменгерову имеющихся в распоряжении отдела печатных материалов по географии киргизских областей. По окончании курсов все представленные в пользование материалы будут с благодарностью возвращены!” - деп, орыс география қоғамының Батыс-Сібір бөліміне қатынас қағаз жазған. Оны 21 мамыр күні “Отдел народного образования просит представителям сего тт. Мухаметову Уразбеку - инструктору Атбасарского уотнароба и Жумабаеву Магжану - инструктору губподотдела наименьшинств экстренный отзыв на преезд грузом, предназначенным для открывающихся в г.г. Атбасаре и Петропавловске киргизских педагогических курсов” - деп, губерниялық революциялық комитетке жазуы тап осы кезде Мағжанның губерниялық аз ұлттар бөлімінде инструктор болып қызмет істегенін көрсетеді. Осындай жұмыстардың нәтижесінде қызыл мұғалімдердің 4-айлық курсы Қызылжарда ашылып, онда Мағжан

Жұмабаев курс жетекшісі болып тағайындалған. Қызылжардағы кур директоры болған (1920 ж.) кезінде Мағжан тындаушыларға “Педагогика” “Киргизская словесность” және “Национальная история” пәндерінен дәрі оқыған. М.Жұмабаевтың осы кезеңі туралы Шерияздан Елукенов “Қызылжарда 1920 жылы мұғалімдердің советтік курсы ұйымдастырылды. Оған әдебиет пен педагогика курсынан сабақ беруге Мағжан Жұмабаев шақырылды. Бірақ, көп ұзамай “Ертегі” поэмасын оқығаны үшін Кеңесар мен Сыздықты дөріптеді” - деп, Мағжанды оқытушылықтан босатады” деп жазған. Ш.Елукенов. Қысқаша хронологияға жүгінетін болсақ Мағжанның педагогика саласындағы еңбек жылдарын төмендегі кестеде көруімізге болады.

1 кесте. - Мағжанның ұстаздық қызмет жолы

Жылдар	Педагогикалық қызметі
1913-1917	Омбы мұғалімдер семинариясында оқып, оны алтын медальмен бітірді.
1918	Омбыдағы жазғы педкурста оқытушы болды.
1918-1919	Омбыдағы мұғалімдердің 2 жылдық курсының меңгерушісі. Омбы уезі Полтавка селосында ашылған қысқа мерзімдегі курс оқытушысы.
1920	Мұғалімдердің советтік курсына әдебиет пен педагогика пәндерінің оқытушысы.
1922-23	«Педагогика» оқулығын жазып, оны Орынборда содан соң Ташкентте баспадан шығарды.
1922-1923	Ташкент. Оқу-ағарту институтында оқытушы. Қазақ-қырғыз ғылыми білім комиссиясының мүшесі.
1923-1927	Москвадағы әдеби-көркемөнер институтының тындаушысы. Күншығыс еңбекшілері институтының оқытушысы.
1929-1936	Түтқындағы жылдары.

Осы кестеден көріп отырғанымыздай, Мағжан 45-жылдық ғұмырының жартысынан астамын оқу білімге, ұстаздық, тәлім- тәрбиеге арнаған. Ақындық шеберлігінің өзін бала тәрбиесіне, оқу-ағарту жұмысына жұмсаған. Оған оның көптеген өлеңдері мен мақалаларының дәлел екені жоғарыда атап өттік. Ақын-педагогтың әсіресе, 20-30 жылдары арасында оның ішінде Ташкент кезеңіндегі шығармашылығы айтарлықтай. 1921 жылы Мағжан Ташкенттегі қазақ ғылыми білім комиссиясының жолдауымен Москвада жаңа ашылған әдеби-көркемөнер институтына оқуға түседі. Әрі Ағарту халық комиссары Лунчарскийдің шақыруымен астанадағы Күншығыс еңбекшілерінің университетінде сабақ береді. Сонымен қатар Нәзір Төрекұлов басқарып отырған Күншығыс баспасында редактор болып қызмет істейді. Москвада болған үш жарым жыл ішінде Мағжан Батыс Еуропа әдебиетін терең зерттеп оқиды. Мағжан сонымен